

CZU: 130.1:123

DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.4475325>

INTERPRETAREA CONCEPTELOR *LIBERTATE* ȘI *EMANCIPARE* ÎN CADRUL FILOSOFIEI FOUCAULTIENE

Angela POPA

Universitatea de Stat din Moldova

Conceptul de libertate este unul extrem de discutat și controversat în cadrul disciplinelor sociale și umanistice. Noile modalități de interpretare, precum și implicațiile de ordin social, politic, economic, juridic, de fiecare dată ne fixează atenția asupra extensiei semantice a conceptului. Ne propunem în continuare să prezentăm interpretarea conceptului de libertate în opera filosofului francez Michel Foucault, interesul căruia nu ține de interpretări clasice ale libertății, ci, mai curând, de acea formă a libertății care vizează ordinea faptelor și funcționalitatea corpului social. Libertatea este interpretată ca o forță originală, mereu prezentă și istoric corespunzătoare strategiilor de putere care traversează corpul social. Expresia libertății umane poate fi garantată doar prin exercițiul practic al libertății.

Cuvinte-cheie: *libertate, emancipare, rezistență, critică, ethos filosofic.*

INTERPRETATION OF THE CONCEPTS OF *FREEDOM* AND *EMANCIPATION* IN FOUCAULT'S PHILOSOPHY

The concept of freedom is extremely discussed and controversial in social sciences and humanities. The new ways of interpretation as well as the social, political, economic, legal implications, fix our attention each time on the semantic extension of the concept. We further propose to present the interpretation of the concept of freedom in the work of the French philosopher Michel Foucault, whose interest is not in classical interpretations of freedom, but rather, in that form of freedom that aims at the order of facts and the functionality of the social body. Freedom is interpreted as an original force, always present and historically corresponding to the power strategies that cross the social corpus. The expression of human freedom can be guaranteed through the practical exercise of freedom.

Keywords: *freedom, emancipation, resistance, criticism, philosophical ethos.*

Introducere

În dezbaterile contemporane, atitudinea foucaultiană cu privire la libertate, emancipare și practica socială au fost percepute în contradictoriu, pe motiv fie că conceptul de libertate este unul negativ [1], fie că lipsește un temei normativ care ar reglementa practica socială [2]. Gânditorului i se impută faptul că, negând autonomia individului, acesta nu lasă loc în scrierile sale pentru conceptul de libertate, ceea ce pune sub semnul întrebării posibilitatea promovării unei politici emancipatorii, nu există un subiect autentic care urmează a fi eliberat, iar puterea nu are un reper în exterior, astfel ideea de libertate devine lipsită de sens. În scrierile sale târzii, Michel Foucault investighează problema libertății și posibila relație dintre individ și propria libertate.

În linii mari, înțelegerea post-structuralistă a individului face problematică acceptarea interpretării tradiționale a conceptului de libertate. Libertatea nu este definită ca o capacitate inerentă sau o caracteristică specifică individului și astfel libertatea nu poate fi conectată la conceptul mult râvnit de emancipare, care ar presupune existența unei naturi autentice, veridice, eliberarea căreia va fi posibilă de constrângerile puterii sau ale societății. Pentru Foucault, libertatea nu este libertatea drepturilor garantate care urmează a fi protejate și nu este interpretarea negativă a libertății (nu poate fi legată de capacitatea de a gândi sau de a acționa în ciuda constrângerilor externe, atunci când constrângerile externe sunt înțelese ca fiind condiția posibilității subiectivității). Ne propunem, în continuare, să analizăm perspectiva foucaultiană cu privire la libertate și emancipare.

Strategii ale puterii vs. libertate

Interesul științific al lui M.Foucault poate fi segmentat în trei domenii de cercetare [2, p.9-10]: investigarea istorică a practicilor discursive (ce permite urmărirea și explicarea interesului cognitiv, problematizarea și acumularea de cunoștințe în cadrul culturii europene); investigarea relațiilor de putere (analiza empirică și teoretică a relațiilor de putere, descrise ca fiind strategii deschise și mereu adaptate la noile condiții); domeniul eticii (care implică forme și modalități de raportare la sine și la celălalt, prin care individul se constituie și se recunoaște ca subiect al unor adevăruri acceptate).

Dacă la prima etapă a investigațiilor sale teoretice gânditorul francez se concentrează pe studierea și elucidarea practicilor discursive, drept metodă de investigare devine arheologia cunoașterii, atunci la următoarea treaptă atenția sa este îndreaptă spre practicile nediscursive (cele ale puterii). Nu este vorba despre cadrul unei teorii unificatoare sau generale a puterii sau a dreptului, nici despre cadrul unei istorii continui, scopul autorului este de a analiza și a prezenta conceptul de putere prin intermediul căruia dorește să studieze „tehnici” ale subiectivării. Investigațiile se referă la forme istorice de putere și la modul în care acestea au apărut din forme anterioare. Foucault descrie trei tipuri de putere: *puterea suverană* (specifică perioadei medievale, unde suveranul este garantul legii, dominației, puterii), *puterea disciplinară* (specifică perioadei moderne și semnifică un set de strategii, proceduri comportamentale impuse sau cultivate de mediul instituționalizat) și *bioputerea* (ansamblu de proceduri ce asigură controlul asupra corpului individual). În acest sens, putem califica cercetările lui Foucault drept studii ale raționalităților multiple aflate în acțiune, unde relațiile de putere se transformă în locul de desfășurare a acțiunilor. Important este de a vedea cum tehnicile sau practicile de putere produc indivizi, altfel spus ce tipuri de subiecți constituie. Ar trebui să specificăm faptul că puterea disciplinară creează un anumit tip de indivizi prin producerea de noi mișcări, obiceiuri și abilități. Fiind ghidat, organizat, disciplinat, individul instituie o preocupare pentru control, care apoi este interiorizat și menținut în respectarea reperelor temporale, a posturii și funcțiilor corporale, sublimarea dorințelor și a emoțiilor imediate. De acum înainte folosește reguli, distribuie spațiu, controlează propriile activități și pe cele ale colegilor săi, susține examene și urcă pe noi trepte ale instruirii. După Foucault, puterea disciplinară a avut un succes deosebit datorită utilizării a trei tehnologii: observarea ierarhică, normalizarea judecății și examenele. Prin observație ierarhică corpul este expus puterii vizibile, individul trebuie să țină minte că oricine îl poate supraveghea, chiar dacă acest lucru nu se întâmplă, oricine poate să se transforme în observator al puterii, astfel asumându-și responsabilitatea pentru constrângerile puterii. Pentru ca puterea disciplinară să existe în continuare, ea este normalizată prin legi, coduri deontologice. Examinările combină observația ierarhică cu judecata. Scopul examenelor este de a cumula informații suplimentare despre indivizi și de a institui standarde bune de urmat.

Această analiză a practicilor Foucault o numește genealogie, iar prin genealogie sunt identificate tehnici și dispozitive contingente care ne definesc ca indivizi. Chiar dacă se poate concepe că anumite practici ale cunoașterii sunt împletite cu tehnici de putere (spitalul le implică pe ambele), aranjamentul pe care îl formează (*dispozitivul*) nu presupune nicio identitate, niciun izomorfism și nicio relație de implicație necesară a celor două părți ale sale. Practicile discursive, în acest caz, nu mențin o relație de exprimare cu tehnicile de putere pe care le însoțesc. Astfel, Foucault evită întotdeauna restaurarea ideii unei „mentalități unice”, a unei „experiențe istorice” care ar fi terenul comun al tuturor practicilor.

Individul nu este agentul schimbărilor sociale sau epistemice, ci mai degrabă efectul acestora. Nu există subiect în sine înainte de codificarea culturală normalizatoare. Toate modalitățile posibile de a ne înțelege și de a acționa într-un mod coerent sunt condiționate de o matrice culturală care variază istoric. Foucault susține că relațiile de putere apar atunci când este exersată acțiunea unora asupra acțiunii altora. Puterea funcționează numai pe acțiune liberă, este o acțiune pe acțiune [3, p.221]. Dinamica puterii se fundamentează pe subiecți *liberi*, liber semnificând să poți acționa într-o varietate de moduri. Indivizii liberi de dominație sunt capabili să producă schimbări în relațiile de putere acționând în moduri diferite și influențând comportamentul celuilalt.

Foucault este învinuit de faptul că nu condamnă strategiile puterii și nu aduce argumente normative suficiente în susținerea proiectului emancipativ. Ceea ce l-a determinat să afirme că rolul filosofiei este de a critica puterea, de a veghea asupra puterii excesive a raționalității politice [*Ibidem*, p.210]. Fiind chestionat cu privire la rolul filosofiei, Foucault prezintă filosofia ca emancipatoare în măsura în care este o critică a puterii: o analiză critică a dominației, a unei forme abuzive a puterii și a formelor constrângătoare de subiectivitate pe care le produce puterea.

Totuși, modul în care filosofia gestionează această sarcină critică fără o bază normativă este întrebarea pe care criticii lui Foucault o iau în mod repetat. Spre exemplu, Seyla Benhabib [4] susține că există două momente necesare în critica socială. În primul rând, există analiza explicativ-diagnostică în care este examinată criza socială. În al doilea rând, există momentul anticipativ-utopic, care articulează bazele normative ale criticii. Acest al doilea aspect este normativ și filosofic, „implică clarificarea principiilor morale și politice, atât la nivel meta-etic, cu privire la logica lor de justificare, cât și la nivel de substantiv, normativ, cu referire la

conținutul lor concret" [*Ibidem*, p.81]. Ceea ce îi lipsește gândirii lui Foucault, potrivit criticilor săi, este nivelul normativ și filosofic necesar pentru ca orice formă de critică să fie o critică veridică și nu doar o descriere.

Prima linie de apărare a poziției lui Foucault este să fie de acord pur și simplu că, dacă critica este înțeleasă în modul în care Benhabib o înțelege, atunci ceea ce ne oferă Foucault nu este o critică, ci mai curând un diagnostic. El scrie despre metoda genealogică că sarcina acesteia este de a deveni o știință curativă [5, p.80]. Cu toate acestea, descrierea lui Foucault poate fi transformată într-o critică eficientă de către cititorii săi. Bunaoră, David Hoy [6, p. 26-27] susține acest tip de lectură a genealogiei lui Foucault. El scrie că genealogia observă și interpretează formațiuni și fenomene sociale contingente din interior, fără a prezenta standarde universale transcendente necesare. Potrivit lui Hoy, simpla conștientizare a practicilor sociale care anterior erau inconștiente duce adesea la dificultăți în continuarea angajării în aceste practici.

Prin intermediul metodei genealogice Foucault ne-a ajutat să înțelegem modul de funcționare a puterii într-un mod nou, diferit, mai extins, el a avut o contribuție majoră la demistificarea puterii. Scrierile lui Foucault despre putere nu au atât implicații teoretice, cât mai curând metodologice. El combate expresia promovată de filosofia modernă că prin cunoaștere ne putem elibera de dominație; astfel, puterea și cunoștințele dobândite sunt entități ontologice separate, iar procesul de emancipare constă în deținerea cunoștințelor pentru a înfrunta puterea prezentă. Pentru Foucault puterea și cunoașterea sunt elemente comune. Astfel, el a susținut că ar trebui să abandonăm o întregă tradiție, care ne permite să ne imaginăm că cunoașterea nu poate exista decât în cazul în care relațiile de putere sunt suspendate.

Foucault atenționează asupra faptului că cunoștințele dobândite sunt inserate de elemente ale puterii și chiar contribuie la fructificarea acesteia, iar înțelegerea procesului de dobândire a cunoștințelor ar însemna modul de funcționare al puterii. Filosoful francez ne îndeamnă să recunoaștem că indivizii sunt mereu implicați în relațiile puterii-cunoașterii: „Trebuie să renunțăm la speranța de a adera la un punct de vedere care ne-ar putea da acces la orice cunoaștere completă și definitivă”, iar critica constă în „analiza și reflectarea limitelor”.

Foucault analizează libertatea ca fiind un continuu joc cu puterea, o serie de mișcări strategice care în orice moment pot fi preluate de putere. Libertatea este asociată cu rezistența manifestată sub formă de contra-putere; libertatea și puterea nu sunt total opuse, astfel absența uneia este condiția prezenței celeilalte. Puterea și libertatea trebuie să fie văzute ca fiind într-o relație de incitare și provocare reciprocă, un joc agonist de strategii și voințe, în cazul în care fiecare se opune. Devine evident faptul că înțelegerea libertății la Foucault nu se încadrează în categoria de libertate pozitivă, care se referă la viață și care acționează în conformitate cu capacitățile raționale și morale – adică, fiind autonomă (precum la Kant sau Rousseau).

Despre libertate și atitudine critică

În 1978, filosoful prezintă studenților cursul de lecții *Ce este Critica?*, unde explorează condițiile social-istorice de apariție în cadrul gândirii occidentale, a „atitudinii critice”, care, mai important, este anterioară întreprinderii kantiene [7]. Ea apare ca răspuns la forma modernă a pastoratului creștin pe care Foucault o numește *gubernamentalitate*¹. După autor, ordinea pastorală are un rol decisiv în istoria practicilor politice, are loc o transformare importantă a relațiilor de putere, una care va avea o influență majoră în mișcarea spre centralizarea puterii politice în stat [8]. După Foucault, puterea pastorală ar avea următoarele caracteristici: este exercitată peste un grup de oameni în mișcare (mai degrabă decât pe un teritoriu static); are o dominație binefăcătoare, conform căreia datoria pastorului este mântuirea turmei (comunității); și, în cele din urmă, e o putere individualizatoare, prin aceea că pastorul trebuie să aibă grijă de fiecare membru al grupului în mod individual [*Ibidem*, p.125-130]. Această ultimă caracteristică, observă Foucault, face ca pastorul să aibă grijă de comunitate, asigurând în același timp mântuirea particulară a fiecăruia. După cum indică Foucault, această logică sacrificială a formei pastorale de putere ajunge la cea mai completă elaborare odată cu instituționalizarea modului pastoral al puterii în creștinismul occidental. Filosoful consideră pastorala creștină „cea mai ciudată și cea mai specifică formă a puterii occidentale” [*Ibidem*, p.222]. Ea se exercită prin tehnici care au drept scop să ghideze comportamentul indivizilor în mod permanent.

¹ Gubernamentalitate – provine de la conceptele *gouverner* (fr.) (a governa) și *mentalite* (fr.) (mentalitate) și semnifică studiul ce examinează diverse raționalități guvernamentale și presupune o matrice discursivă și instituțională ce contribuie la formarea subiectului.

O formă derivată a puterii pastorale coincide cu apariția statului modern și „insurecțiile comportamentale”, cum ar fi Reforma protestantă și Contrareforma catolică. Foucault arată modul în care a fost politizată această formă de putere, dând naștere la practici calculate și reflexive care vizează nu atât salvarea sufletelor, cât guvernarea oamenilor, prin apelul strategic la adevăr, motivate de interese politice care implică exercitarea violentă și excesivă de putere. Acest apel la adevăr implică dogma cunoașterii indivizilor ca ființe reflexive și individualități. Această formă de putere este vizibilă în ceea ce descrie Foucault ca o explozie a artelor de guvernare operativă în pastoratul creștin, o dezvoltare care implică atât o secularizare, cât și o intensificare. Pe de o parte, există o extindere în societatea civilă dincolo de biserică și autoritatea bisericească; pe de altă parte, formele religioase de guvernare sunt intensificate și extinse ca putere pastorală și sunt exercitate în viața de zi cu zi, printr-o multiplicare și diversificare a tehnicilor introduse în diferite domenii ale vieții, cum ar fi pedagogia, promovarea practicilor de igienă, viața domestică, precum și în viața politică [*Ibidem*, 235].

Foucault susține că atitudinea critică apare în contextul acestui proces de politizare a puterii pastorale, ca și ceea ce el numește un *contra-comportament*, o dispoziție și un curs de acțiune luate de unii drept reacție la guvernamentalitate. Drept *contra-acțiune* servește interogarea permanent reînnoită, cu privire la „cum să nu fim guvernați” – adică, recunoașterea principiilor deplorabile/excesive, a obiectivelor și a procedurilor în domeniul tehnicilor de guvernare. În opinia lui Foucault, această reacție nu este pur și simplu un fapt istoric contingent, care urmează să fie explicat de factori externi. Atitudinea critică nu este o respingere de a fi guvernat din exterior, ci un *contra-atac* din interiorul tehnicilor de subiectivare. Această rezistență nu este exercitată dintr-o poziție de exterioritate, ci din cadrul unei rețele de relații de putere, a cărei existență „depinde de o multitudine de puncte de rezistență” care funcționează în paralel. Aceste puncte de rezistență nu sunt un refuz masiv al poziției dominante a puterii, dar sunt focare locale, eterogene și distribuite în mod neregulat. A fi critic înseamnă a lua o atitudine de rezistență care este multiplicată la scară socială și se transformă în practici de rezistență *contra* puterii guvernamentale.

Pentru Foucault, o modalitate de a explica originea acestei atitudini critice este reacția la ceea ce el numește *guvernamentalizarea societăților europene occidentale*: arta de a governa care caracterizează pastoratul creștin și care dacă în Evul Mediu a fost limitată la instituțiile religioase și mănăstiri, acum devine generală, omniprezentă în societate, și a pătruns în toate sferile: familială, socială, economică și politică [8].

Rezistența ca formă a libertății

Conform lui Foucault, există patru tipuri majore de tehnologii: de producție, ceea ce ne permite să producem, să transformăm sau să manipulăm lucrurile; tehnologii ale sistemelor de semne, care ne permit să folosim semne, înțelesuri, simboluri sau semnificații; tehnologii ale puterii, care determină comportamentul indivizilor și le prezintă anumite scopuri sau putere; tehnologii ale sinelui, care permit indivizilor să efectueze prin mijloace proprii sau cu ajutorul altora un anumit număr de operații asupra propriilor lor corpuri, gânduri, comportamente și moduri de a fi, astfel încât să se transforme, în scopul de a atinge o anumită stare de fericire, puritate, înțelepciune, perfecțiune, sau nemurire [9].

Încă din secolul al XVIII-lea, aparatul disciplinar al cunoașterii și puterii produce ceea ce Foucault numește funcția de „*individualizare*” [8]; acest lucru semnifică faptul că individul nu este altceva decât un rezultat sau un efect al puterii. Și din moment ce individul este fabricat de putere, devine evident că el nu poate fi conceput ca un nucleu inviolabil, care poate să se opună puterii. Ideea de limitare a puterii prin intermediul individului și al drepturilor lui naturale este, în opinia lui Foucault, o iluzie politică care ar trebui să fie abandonată. În cazul în care relațiile de putere produc efecte asupra modului nostru de a fi, acest lucru înseamnă că constituția de sine poate deveni un punct de plecare pentru o rezistență care inversează sau modifică puterea individului de a acționa. Deci, Foucault deschide un nou domeniu de analiză, care se rotește în jurul unei manopere pe care o putem realiza pe noi înșine, în scopul de a modifica modul nostru de a fi și comportamentul. În consecință, aceste tehnici ale sinelui sunt răspunsuri la relațiile de putere care, de-a lungul ultimelor două secole, au dat o formă specifică subiectului modern. Din acest punct de vedere, o nouă economie a tehnicilor de sine ar putea produce o nouă constituție a sinelui. Această nouă constituție a sinelui nu este *în afara* domeniul de putere, ci, mai degrabă, constă într-un răspuns la tehnicile actuale de putere. Este un răspuns etic, ceea ce presupune alegerea voluntară a transformării sinelui ca o sarcină filosofică și politică, în scopul de a rezista la configurațiile actuale ale puterii.

Important este faptul că un regim special de putere - cunoaștere - adevăr devine acceptabil pentru noi, iar apariția lui este în întregime condiționată, este ca și în cazul în care un sistem de putere și cunoaștere apare spontan, și violența impusă de el sunt pur și simplu cele două părți ale aceluiași proces de *subiectivare*². Fiecare sistem de putere este întotdeauna fragil și bântuit de propria inversare și dispariție. Așa că nu ar trebui să gândim puterea ca fiind stăpânire sau dominație, ci mai degrabă ca un set instabil, efemer al relațiilor și interacțiunilor sociale. Puterea trebuie să fie gândită ca un eveniment, mai degrabă decât ca o realitate transcendentală, și, ca atare, este un eveniment care poate fi inversat. Astfel, Foucault susține că „dacă guvernamentalitatea este într-adevăr acea mișcare în cauză care subiectivează indivizii în însăși realitatea unei practici sociale de mecanisme de putere care fac apel la un adevăr, voi spune că critica este mișcarea prin care subiectul conferă dreptul la întrebarea de adevăr în ceea ce privește efectele sale de putere și de a pune la îndoială puterea” [8, p.275]. Această frază deschide o dimensiune cu totul diferită în opera lui Foucault, ea afirmă prioritatea libertății, non-docilității, non-servitudinii și refuzul de a se supune. Foucault afirmă că toate sistemele de putere nu doar că sunt fragile și instabile în esență – ele sunt evenimente fără origini definitive, esență sau unitate transcendentală sau legitimitate – dar, într-adevăr, pot apărea și deveni hegemonice prin doar acceptarea noastră liberă. Ceea ce spune el este că sistemele de putere - cunoaștere pot opera numai printr-un prag subiectiv, în care violența e imposibil de distins de acceptarea noastră voluntară a acesteia. Reieșind din cele enunțate, afirmăm că libertatea este baza ontologică a întregii puteri. Trebuie să fim capabili să auzim murmurul libertății, al unei libertăți potențial realizabile, care mereu vorbește prin fisurile puterii. Foucault afirmă că libertatea este secretul puterii. Iar această revelație uimitoare este primatul ontologic al libertății, prin care fiecare sistem de putere - cunoaștere depinde de voința noastră. Defectul acestui sistem e o chestiune de voință, decizie sau voință liberă. La fel cum ne supunem față de anumite forme de putere, la fel putem găsi propria noastră eliberare. Acesta este motivul la care se referă Foucault, la o „voință decisivă pentru a nu fi guvernat”. Libertatea nu este un scop abstract care trebuie atins sau un program de eliberare și de organizare socială care urmează să fie predat, dar libertatea pe care întotdeauna o avem deja.

Subiectul este capabil să ofere rezistență, libertate; subiectivitatea creată prin strategiile puterii este acel material prin care ne opunem puterii și care oferă noi moduri de a fi. Acest lucru înseamnă că procesul de subiectivare este întotdeauna instabil, imprevizibil și chiar reversibil. În timp ce noi suntem subiectivați de putere - cunoaștere, noi nu suntem determinați de ea și există întotdeauna un exces, un element al libertății imprevizibile, care, în timp ce acesta este generat de putere, niciodată nu este limitat de putere și care are întotdeauna potențialul de a refuza, rezista și a inversa forma actuală a subiectivării noastre.

Foucault consideră că procesul de disciplinare de sine este o practică etică, care este întotdeauna legată de practica libertății: etica devine o practică de eliberare, practica conștientă a libertății. Cu alte cuvinte, libertatea nu este o stare permanentă pe care o realizează, ci un proiect în curs de desfășurare sau o serie de practici prin care cineva se constituie în moduri alternative. Prin urmare, pentru a fi liber, noi trebuie să găsim o cale de a ne stăpâni și a ne controla. Trebuie să redescoperim voința noastră, și acest lucru se poate face, după cum arată Foucault, numai prin practici etice de disciplinare de sine. Așa că indivizii trebuie să fie disciplinați în libertate, desigur, nu în sensul lui Rousseau de a fi forțat să fie liberi, ceea ce impune un ideal rațional.

În secolele XV-XVI ca răspuns la explozia practicilor guvernamentale se formează un spirit de nesupunere, un fel de contra-comportament. Astfel, apare o întrebare firească: „Cum să nu fii guvernat?” – o întrebare care e ghidată de spiritul critic. Foucault sugerează că libertatea ca contra-punct la putere este ceva de învățat și practicat, un stil conștient de viață, ceva care este condiționat în situații specifice și care este continuu elaborat. Foucault inaugurează ceea ce el numește „anchetă istorico-filosofică” [9, p.35-50]. Acest tip de anchetă propune o istoricizare a ideilor, astfel încât o reflecție critică asupra legitimității formelor moderne de cunoaștere și a regimurilor de adevăr sunt posibile; această reflecție este o *evenimentizare*, care e o modalitate de demascare a relației dintre putere și cunoaștere, o modalitate de a dezvălui multiplele constrângeri implicate într-un sistem de cunoaștere. Întrebarea care se pune aici: „Cum am ajuns să acceptăm supune-

² Subiect /subiectivare – presupune cele trei moduri în care ființa umană se raportează la propriul statut discursiv: epistemologic – se transformă în obiect al cunoașterii; normativ-politic – prin care dobândește o identitate subiectivă prin propria obiectivare, prin activitatea practicilor coercitive sau a relațiilor de putere; și etica, în care ființa umană este transformată în subiect prin relația pe care o stabilește cu sine prin practici sau tehnici ale sinelui.

rea noastră la un anumit regim de adevăr și formele de putere care merg împreună cu ea?". Urmează a fi investigat mecanismul prin care ne supunem, în calitate de subiecți, la un mod specific de putere. Astfel, subiecții aderând la anumite regimuri de adevăr și internalizându-le devin în mod voluntar parte a strategiilor de putere.

Genealogia lui Foucault arată că atitudinea critică apare la intersecția practicilor religioase și politice, într-un pachet dens de relații între putere, adevăr și subiectivitate. Guvernamentalitatea este mișcarea prin care indivizii sunt supuși unor mecanisme de putere care au o pretenție la adevăr. La fel ca și pastorală creștină, această putere politică este exercitată pe totalitatea unei multitudini de relații mobile și implică obținerea imperativului central de supunere, obediță, însă înlocuiește scopul mântuirii cu cel al voinței de adevăr. Critica devine „mișcarea prin care subiectul însuși își conferă dreptul de a interoga asupra adevărului, despre efectele sale de putere și despre puterea cu privire la discursul său asupra adevărului” [9, p.39]. Critica devine „desubiectivarea de politica adevărului” [Ibidem]. Desubiectivarea devine obiectivul unei atitudini de nemulțumire în fața excesului care ar fi justificată prin pretenția violentă asupra adevărului. Aici critica demască puterea prin depășirea limitelor sale.

Despre ethosul filosofic

Critica este o practică discursivă care se transformă într-un moment istoric crucial pentru Foucault. Filosoful identifică patru momente importante în lucrarea *Ce sunt Luminile?*: prezența unui *public reflexiv* și *critic*; *dreptul la libertate*; *interogarea prezentul* (după Kant); *interesul metodologic* față de condițiile posibilității cunoașterii și a adevărului [9, p.13-35].

Conform respectivului eseu, modernitatea este concepută ca fiind un ethos, o sarcină constantă definită prin trei semne distinctive: „raportarea la propria actualitate pentru a-și afla propriul loc”; „pentru a enunța sensul acestei actualități”; „pentru a desemna și a preciza modul de acțiune, modul de efectuare pe care îl realizează în interiorul acestei actualități” [9, p.27]. Luminile sunt conceptualizate ca fiind o modalitate de a specifica realitatea istorică multiplu constituită și ca fiind o problemă deschisă (relația dintre progresul adevărului și istoria libertății), precum și o formă de reflecție filosofică, o interogare a prezentului în specificitatea sa istorică și construcția subiectului.

Ceea ce caracterizează ethosul filosofic originar al Luminilor este faptul că ne oferă o critică permanentă a epocii noastre. Filosoful nu ar trebui să-și ocupe mintea cu adevăruri eterne sau atemporale, ci trebuie să se poziționeze în propriul moment particular și istoric și să găsească acolo sensul filosofiei. Sarcina nu este doar de a aduce filosofiei preocupările distinctive ale timpului prezent sau de a oferi un nou conținut de actualitate pentru cercetarea filosofică, ci, mai fundamental, de a pune la îndoială semnificația acestuia. În esență, proiectul iluminist vizează o serie de analize istorico-critice care studiază acele evenimente care au contribuit la constituirea omului modern (ieșit din minorat) și posibilitatea acestuia de a se recunoaște ca subiect al propriilor gândiri, acțiuni sau vorbiri. Această ontologie critică este o sarcină filosofică, etică și politică în același timp: este o atitudine, un ethos, o viață filosofică în care critica ne permite să estimăm adecvat și coerent actualul. Pentru Foucault ethosul filosofic se identifică cu o atitudine-limită, care ar urma să fie transpusă în anchete specifice. Filosoful prezintă analiza celor trei axe ale constituției subiectului: cunoaștere, putere și etică ca forme concrete în care se traduce atitudinea-limită. Libertatea nu este deci autonomia umană ca condiție transcendentă a acțiunii morale, așa cum este pentru Kant, ci mai degrabă este condiția istorică contingentă a reflecției critice asupra prezentului nostru. Nici libertatea nu este o idee reglementată (kantiană), filosoful nu ne oferă un criteriu de acțiune, ci oferă doar o sursă de motivație, un angajament față de o valoare istorică. Prin dezvăluirea unor forme constrângătoare de subiectivitate ca fiind contingente istoric, analizele efectuate de Foucault pot fi interpretate ca susținând în mod activ schimbarea socială în direcția libertății. Deși o astfel de schimbare trebuie înțeleasă mai degrabă în termeni de transformări specifice și parțiale decât ca programe politice generale, gândirea lui Foucault este departe de nihilismul politic. Analizele limitelor noastre sunt analize ale libertății.

Libertatea percepută ca grijă de sine

După studiul cunoașterii și studiul puterii, în ultimii ani ai activității sale Foucault s-a îndreptat spre *preocuparea de sine* [10, p.13-37]. De această dată, scufundat în antichitatea târzie, Foucault caută să identifice diverse tehnici pe care anticii le-au dezvoltat pentru a produce o relație cu sine. Devine fascinat de o anumită tehnică particulară și minoritară, la care a făcut referire: *arta filosofică de a trăi*. Această tehnică este încă un mecanism de subiectivare. Foucault identifică o tehnică de producție a subiectului creator de sine. În acest

sens, există o întoarcere a lui Foucault la omul liber, la conceptul de om, altădată dizolvat în *Cuvintele și lucrurile* [11]. Dar acesta nu mai este subiectul filosofiei clasice: între timp, discontinuitatea istorică a lui Foucault a arătat că individul este derivatul unei subiectivări și că modalitățile de subiectivare depind de practici ale căror condiții variază istoric și nu sunt universale.

Gândirea sa asupra eticii dezvoltă înțelegerea libertății prin introducerea unei dimensiuni deliberate: etica, deoarece grija pentru sine este partea deliberată a libertății. Libertatea nu este doar o deschidere spre posibilități, dar poate fi cultivată și practică de către indivizi. Oamenii își exercită libertatea în a reflecta critic asupra lor înșiși și a comportamentului lor, a credințelor și a câmpului social din care fac parte. Ei materializează și stilizează tot mai mult posibilitățile care se deschid în jurul lor. *Grija pentru sine*, ca practică a libertății, semnifică provocarea, contestarea și schimbarea condițiilor constitutive ale individului, precum și a formelor sale reale, semnifică explorarea noilor forme de subiectivitate, a noilor domenii experiențiale, plăceri și relații, moduri de viață și gândire. Conform lui Foucault, libertatea reflectată în raportul cu eticul și grija de sine chestionează problema dezvoltării unor forme de subiectivitate capabile să funcționeze ca rezistență la puterea normalizatoare.

Astfel, libertatea este transformată în disciplină, artă; este ceva ce se învață de sine stătător și care se învață de la alții; este ceva care ține de timpul prezent, elaborată cu răbdare și practică la nivelul sinelui în relațiile cu ceilalți. Este o activitate cu privire la limitele noastre, atât externe, cât și (probabil, mai important) interne, libertatea devine posibilitatea noastră mereu prezentă și Foucault ne învață că e starea noastră ontologică, punctul nostru de plecare.

Practicarea tehnicilor sinelui reprezintă doar o alegere voluntară de modificare sau răsturnare a unora dintre efectele puterii. De fapt, lucrul asupra sinelui este înțeles de Foucault ca o formă de rezistență, care, în scopul de a produce o nouă economie de subiectivare, trebuie să implice, în același timp, o acțiune de de-subiectivare. Trăvialul realizat asupra sinelui presupune o atitudine critică, care este în același timp efectul și starea practicii de transformare de sine.

Despre emancipare

Cât privește procesul de emancipare, Foucault propune o viziune diferită față de cea a predecesorilor săi. La el emanciparea nu e corelată cu eliberarea de un anumit regim al puterii coercitiv, ci este percepută ca fiind un transfer de la un anumit raport de putere - cunoaștere la altul, individul nu poate transgresa dincolo de limitele puterii – cunoașterii. Cu toate acestea, procesul emancipator are o importanță crucială, deoarece demonstrează că actualul regim putere - cunoaștere nu a fost o necesitate, ci doar o contingență istorică. Acest lucru, la rândul său, implică faptul că noua emancipare nu este o finalitate obligatorie a naturii umane, ci este un proces în care oamenii se angajează de sine stătător, ei singuri decid cum ar urma să fie emanciparea. În timp ce logica emancipării tradiționale poate fi caracterizată ca o logică verticală, noua logică emancipatorie ar putea fi caracterizată prin aceea că este o logică orizontală.

Astfel, putem afirma cu certitudine că opera lui Foucault este una emancipatoare – promovând libertatea – prin faptul că ar putea angaja cititorii în practici critice. De asemenea, prin faptul că studiile istorice, filosofice sau politice pot servi în calitate de anchete asupra înțelegerii subiectului, a posibilităților și limitelor acestuia și, respectiv, a societății din care el face parte. Foucault ne reprezintă libertatea pe care o exercită subiectul atunci când pune la îndoială propriile condiții constitutive. O trăsătură importantă a operei tardive a lui Foucault este recunoașterea semnificației gândirii critice pentru înțelegerea conceptului de libertate: libertatea de a reflecta asupra propriului sine și dorința de a-l transforma.

Eseurile târzii ale lui Foucault cu privire la Lumini postează, de asemenea, ideea libertății ca ethos istoric: susținerea libertății politice în sensul modern nu poate fi găsită în nicio tradiție de gândire pre-iluministă. Foucault nu îmbrățișează pur și simplu ideile tradiționale iluministe, însă le supune unei examinări critice. Pentru el, descrierea și problematizarea ethosului filosofic iluminist este o critică permanentă a epocii noastre, o adaptare a valorilor iluministe – raționamentul critic și autonomia personală și politică – ca teme implicite pe care se va baza în criticile sale cu privire la dominație, forme abuzive de putere și raționalitate; la fel, vedem interesul față de valorile istorice. Ethosul filosofic reprezintă un angajament față de o tradiție istorică în cadrul căreia ne gândim la viața și politica umană, iar libertatea ca utilizare autonomă a rațiunii este o condiție prealabilă a reflecției critice asupra prezentului nostru. Prin urmare, deși nu poate exista o eliberare generală de putere, este spațiu pentru emancipări *particulare*.

Concluzii

Una dintre temele centrale ale filosofiei lui Foucault este libertatea și emanciparea subiectului. Parcursul foucaultian este unul lung și spinos, pornind cu lucrarea *Cuvintele și lucrurile*, unde filosoful a dizolvat conceptul de om modern, ca mai apoi să revină la conceptul de subiect, subiectivare, libertate și derivatele acestora. Astfel, libertatea dobândește noi contururi ale interpretării: critică, atitudine, rezistență sau grija de sine. Libertatea umană, așa cum se citește în opera sa, nu are niciun temei metafizic și devine posibilă prin diferite tehnici care duc în final spre o *indentificare de sine*, spre o continuă confruntare fie cu sine, fie cu ceilalți care tind să ne subiectiveze. Dacă am selecta forma laconică de expunere a conceptului de libertate, aceasta, probabil, ar fi următoarea: opunerea rezistenței, în baza unei atitudini critice și selectarea minuțioasă a tehnicilor de sine, ca mai apoi să devenim maieștri în arta existenței.

Referințe:

1. TAYLOR, Ch. *Foucault on Freedom and Truth, Political Theory*, vol.12, 1984, no.2, p.152-183.
2. ASHENDEN, S., OWEN, D. *Foucault Contra Habermas: Recasting the Dialogue between Genealogy and Critical Theory*. Sage Publications, Inc, 1999.
3. DREYFUS, H.L., RABINOW, P. *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. The University of Chicago Press, 1983.
4. BENHABIB, S. *Critique, norm and Utopia. A Study of the Foundations of Critical Theory*. Columbia University Press, 1986.
5. RABINOW, P. *The Foucault Reader*. Pantheon Books, New-York, 1984.
6. HOY, D.C. *Critical Resistance. From Poststructuralism to Post-Critique*. Massachusetts Institute of Technology, 2004.
7. FOUCAULT, M. *Theatrum philosophicum. Studii, eseuri, interviuri (1953 -1984)*. Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință, 2001.
8. FOUCAULT, M. *Security, Territory, Population*. Palgrave, Macmillan, 2009.
9. FOUCAULT, M. *Guvernarea de sine și guvernarea celorlalți*. Cluj: Ideea Design & Print, 2013.
10. FOUCAULT, M. *Hermeneutica subiectului*. Iași: Polirom, 2004.
11. FOUCAULT, M. *Cuvintele și lucrurile, O arheologie a științelor umane*. București: Univers, 1996.

Date despre autor:

Angela POPA, asistent universitar, Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea de Stat din Moldova

E-mail: angela_popa_10@mail.ru

Prezentat la 14.12 2020